

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.111.5

І. В. Борщевський

кандидат юридичних наук, доцент,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПРАВО В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Стаття присвячена проблемам визначення норм права в системі соціальних норм. Автором дається власне бачення структурних елементів системи соціальних норм, їх взаємозв'язку, значення для правозастосування.

Ключові слова: соціальні норми, право, система, структура, праворозуміння.

Найважливішим засобом організації суспільних відносин є соціальні норми: норми права, норми моралі, норми колективних утворень, норми традицій, звичаїв та ритуалів. Цілісна, динамічна система соціальних норм є необхідною умовою стабільного життя суспільства, засобом суспільного управління, організації і функціонування держави, забезпечення узгодженої взаємодії людей, дотримання прав людини. В науковій літературі немає єдності щодо визначення системи соціальних норм, однак загально-визнаним є те, що норми права в системі соціальних норм, незалежно від її будови, є основними.

До вивчення проблеми визначення місця права в системі соціальних норм зверталися такі науковці, як С. С. Алексєєв [1, 2], М. І. Бару [3], І. М. Бачіашвілі [4–6], Є. В. Бурлай [7], А. Б. Венгеров [8, 9], В. О. Котюк [10], П. С. Недбайло [11], В. С. Нерсисянц [12], П. М. Рабинович [13, 14], О. Ф. Скакун [15, 16], О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко [17, 18] та ін.

Проблеми співвідношення права і моралі турбують людство зі стародавніх часів. Однак й на сьогодні питання визначення місця права в системі соціальних норм, співвідношення і взаємодія норм права з нормами моралі, звичаїв, традицій, технічними нормами тощо є практично значущими і потребують подальших досліджень.

Будь-яка соціальна норма — це правило поведінки загального характеру, яке врегульовує різноманітні сфери суспільних відносин, має визначений зміст і забезпечується різними засобами соціального впливу. Кожен з

видів соціальних норм має тільки їм притаманну специфіку, вони різні за своєю будовою, формами впливу, засобами забезпечення, сферами застосування, водночас взаємодіють між собою і складають визначену нормативну систему в суспільстві.

Правова норма є одним із різновидів соціальних норм, з якими її споріднює спільність їх призначення — всі вони слугують врегулюванню суспільних відносин — встановлюють, визначають межі, рамки можливої, дозволеної, обов'язкової поведінки суб'єктів суспільних відносин.

Водночас норма права — це особлива соціальна норма, яка має свої специфічні ознаки, які відрізняють її від інших соціальних норм і норм природного права:

- вона встановлюється або санкціонується державою або її органами;
- має формально визначений характер, чітку письмову фіксацію в тексті правового документа (джерела права) за законами формальної логіки і граматики;
- має імперативний характер, тобто є загальнообов'язковим велінням, вираженим у вигляді державно-владного припису;
- має чітко виражений зміст, який формується у вигляді юридичних прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин;
- адресована колу неперсоніфікованих суб'єктів;
- характеризується неоднократністю дії, якщо щодо іншого немає застережень в самій нормі, не вичерпує свою обов'язковість визначеною кількістю застосування, її чинність припиняється відповідно до спеціальної процедури;
- є основним елементом системи права. Ця ознака характеризує властивість норми права бути у визначеному зв'язку, у визначеному співвідношенні з іншими нормами, з правовим інститутом, підгалуззю, галуззю права. Дає можливість систематизації права за ієрархією для правильного застосування правових норм;
- реалізація правової норми гарантується державою, в необхідних випадках забезпечується засобами державного примусу. Порушення меж свободи дозволеної і необхідної поведінки тягне за собою застосування з боку компетентних органів держави заходів юридичної відповідальності до правопорушників;
- має чітко визначену структуру.

Відзначені істотні характеристики норми права значною мірою співпадають з ознаками права в цілому, які виділяються в юридичній літературі [13, с. 63; 8, с. 86-88; 2, с. 31-36]. Цей збіг не випадковий, якщо під правом в цілому розуміється система норм, що встановлюються і санкціонуються державою. Згідно з нормативним підходом до розуміння права, право — це система норм, виражених в законах, інших джерелах, що визнаються державою і є загальнообов'язковим, нормативно-державним критерієм правомірно-дозволеної (а також забороненої і приписаної) поведінки.

В реальному житті право далеко не завжди відповідає, а часто й прямо суперечить нормам моралі. Існують не тільки аморальні норми звичаєвого

права, а й аморальні закони. Однак необхідно чітко розуміти, що моральні переконання різняться в різних суспільствах, а також в межах різних соціальних груп в одному суспільстві. Досить згадати такі негативні прояви викривлення понять моралі в законодавстві революційного і радянського періоду (врахування класових інтересів, революційної доцільності тощо), що необхідно визнати взагалі запереченням права.

Реалізація суб'єктивних прав суб'єктів правовідносин відбувається за умови дотримання і використання, дотримання і виконання правових норм. Однак те, що розуміється під реалізацією права, не можна зводити тільки до цих умов. Значну роль тут відіграє утвердження в суспільстві високих принципів цивілізації і культури, втілення в життя концепції правової держави (правова держава — це держава реальних прав людини) [13, с. 24], виключення із суспільного життя сваволі і беззаконня. І в цьому норми права і норми моралі найтісніше пов'язані між собою, доповнюють одна одну, хоча між ними можуть бути й істотні розбіжності. Однак в цілому норми моралі підкріплюють норми права і навпаки, порушення правових норм тягне за собою, як правило, і моральний осуд дій порушника. Можна сказати, що всі найважливіші відносини в суспільстві нормуються як правом, так і мораллю. Про це свідчить зміст багатьох законодавчих актів, зокрема й зміст статей Конституції України, норм КК України, ЦК України, КУПАП та ін.

Але збіг предмета регулювання в жодному разі не свідчить про те, що між нормами права та іншими соціальними нормами немає відмінності за змістом. Одні й ті самі суспільні відносини мають різні сторони, виступають в різних зв'язках. Через це вони потребують регулювання різними соціальними нормами і різну мету. Норми права регулюють суспільні відносини в тій частині, в якій вони вимагають державного впливу і закріплення шляхом наділення їх учасників формальними правами і обов'язками. Норми ж моральності врегульовують ці самі відносини в тій частині, в якій вони усвідомлюються їх учасниками як відносини справедливі або несправедливі [11, с. 23–24].

На відміну від правового регулятора норми моралі мають менш формалізований характер. Це стосується і самого правила поведінки, і санкцій. Вони забезпечуються не державним примусом, а суспільною думкою, оцінками з боку оточуючих тощо.

Існують відмінності як в правах, так і обов'язках морального характеру і нормативно-правового регулювання.

Я. М. Магазінер вважав, що “відмінність права від моралі полягає в тому, що обов'язок, що покладається *правом*, є обов'язок перед *визначеними* особами, які можуть *вимагати* його виконання, а обов'язок, який покладається мораллю, є обов'язок перед невизначеною чисельністю осіб, які складають наше *суспільство* або *середовище* (клас, партія, професія). Наприклад, обов'язок не обманювати є моральним обов'язком перед невизначеною масою людей; тут немає *особливого уповомоченого*, який може вимагати виконання цього обов'язку. Обов'язок же відшкодувати за шкоду, завдану корисливим обманом, є юридичним обов'язком перед обманутим,

який може *вимагати* цієї винагороди” [19, с. 21] (курсив — Я. М. Магазинера). Ці міркування автора є актуальними і сьогодні.

Так, взаємний обов’язок доглядати, утримувати батьками своїх дітей, дітьми — своїх німецьких батьків, бабусями, дідусями — своїх онуків, онуками — своїх бабусь і дідусів тощо є моральним обов’язком членів будь-якого суспільства. Водночас це є й обов’язками, що покладаються державою на цих осіб (ст. 150 СК — обов’язки батьків щодо виховання та розвитку дитини, гл. 15 СК — обов’язок матері, батька утримувати дитину та його виконання, ст. 172 СК — обов’язок дитини, повнолітніх дочки та сина піклуватися про батьків, ст. 265 СК — обов’язок баби, діда утримувати внуків, ст. 264 СК — обов’язки особи піклуватися про бабу, діда, прабабу, прадіда, а також про того, з ким вона проживала однією сім’єю). Виконання зазначених обов’язків може забезпечуватися державним примусом, а також покаранням — як за сімейним законодавством, так і за адміністративним та кримінальним.

Щодо юридичного обов’язку Я. М. Магазинер зазначав, що “вони часто збігаються з моральними, наприклад, корисливий обман є порушенням морального і юридичного обов’язку. Але цей збіг не завжди може бути: те, що є обов’язковим відповідно до права, може бути необов’язковим за правилами моралі, і навпаки” [19, с. 21].

Наприклад, виконуючи моральне зобов’язання перед пам’яттю померлої бабусі, онуки зберігають на її прохання старенький комод, хоча заповітом вони на це не уповноважені.

Інший приклад. Дідусь зробив заповіт з умовою, зобов’язавши онуків зберегти нагороду Третього Рейху медаль “За хоробрість і за заслуги для східних народів”, якою він був нагороджений в роки війни як вояка Вермахту. З одного боку, спадкоємці зобов’язані виконати заповіт, з іншого, вони можуть вважати це аморальним. Крім цього, така умова може бути визнана нікчемною, оскільки може підпадати під норму ч. 2 ст. 1242 ЦК, тобто суперечити моральним засадам суспільства. Якби дідусь залишив таку нагороду як колекціонер-нумізмат, то питання про моральність такої умови не постало б.

Відмінність між нормами права і моралі полягає не тільки в різних їх формальних характеристиках, наприклад, в більшій формальній визначеності права порівняно з мораллю. Різняться також і сам зміст норм, їх логічна будова. Для правових норм характерними є заборони і дозволи (“заборонено” — “можна”). Норми моралі свій регулятивний вплив виражають оціночними поняттями типу “добро” — “зло”, “справедливо” — “несправедливо”, “сором”, “совість” тощо.

Важливу роль має відігравати моральна відповідальність. Осуд порушника через суспільну думку (наприклад, догана, попередження) — це дієвий регулятивний засіб, який на сьогодні, на жаль, не має широкого поширення, зокрема через зниження рівня культури в суспільстві, в тому числі й правової.

Норми моралі регламентують широке коло відносин, але не можуть замінити право в сфері суспільного виробництва, де вимагається чітка рег-

ламентация, однозначні рішення, які виключають різні тлумачення. На сьогодні в правотворчій діяльності при побудові нормативно-правових актів досить часто моральні критерії беруться за основу неконкретизовано, що породжує в практичній діяльності (судовій, нотаріальній тощо) багато проблем. Окрім названого прикладу про визнання умови, визначеної у заповіті, нікчемною через те, що вона суперечить моральним засадам суспільства (ч. 2 ст. 1242 ЦК), можна назвати такі норми ЦК щодо дотримання моральних засад суспільства при здійсненні цивільних прав (ч. 4 ст. 13), самозахисті цивільних прав (ч. 1 ст. 19), при укладенні правочину (ч. 1 ст. 203 ЦК), а також щодо принципів добросовісності та розумності засад цивільного законодавства (п. 6 ч. 1 ст. 3), здійснення цивільних прав (ч. 5 ст. 12) та інші норми цивільного та сімейного законодавства.

Підсумовуючи викладене щодо співвідношення норм права і норм моралі, слід навести слова С. С. Алексєєва: “Право і мораль — два своєрідних, самостійних інститути соціального регулювання, вони взаємодіють, але взаємодіють саме як особливі, суверенні явища, кожне з яких при опосередкуванні суспільних відносин виконує свої особливі функції і має свою особливу цінність” [20, с. 136].

Самостійний вид соціальних норм складають правила звичаїв. Головним чином це природні норми, традиції, духовні постулати, етикет, громадська думка тощо. В стародавні часи саме звичаї врегульовували спадкові, сімейно-шлюбні відносини, безпеку людей та військові конфлікти, територіальні спори. Однак тільки із записом звичаїв в різноманітні збірники-кодекси вони отримали правову характеристику, на них стали посилалися при вирішенні спорів, їх стали забезпечувати церковні і королівські суди. Саме суди надали звичаям правовий характер, перетворювали звичаї в одну із форм права — правовий звичай. На думку Я. М. Магазинера, найвирішальніше і первинне джерело права, яке виділилося із звичаю, є судовий акт як відповідь на спори [19, с. 28]. В зв’язку з такою якістю — правовою — звичай справді підпадає під визначення права і виражається у формі нормативно-правового акта, судового прецеденту тощо. Ці форми вираження права дають можливість знати і відчувати дію права як правового звичаю зокрема, і як соціального інституту взагалі.

Досить поширеними в суспільстві є норми юридичних осіб (корпоративні норми). Їх специфіка полягає в тому, що на відміну від правових норм, вони не мають загальнообов’язкового характеру, оскільки виражають волю тільки тих осіб, які об’єдналися в певну організацію. Сфера їх дії обмежена колом членів організації і метою її діяльності. Юридична особа сама забезпечує їх застосування, спираючись на рішення більшості її членів. Форми впливу (санкції) визначаються статутом, положенням, договором в загальних рисах (не персоніфіковано) і відомі наперед. Деяким із норм організацій, утворених колективами, держава надає юридичну обов’язковість (наприклад, нормам профспілкових і кооперативних організацій).

На певних етапах історії людства істотну роль відіграло релігійне (канонічне) право. До церковної юрисдикції належала значна частина шлюбно-сімейних, майнових і кримінальних правовідносин. З відокремленням

церкви від держави сфера дії канонічного права стає все меншою. Релігійні норми відображені в статутах, священних книгах, інших релігійних документах. Слід зауважити, що С. С. Алексеев не виділяє церковні норми, а відносить їх до корпоративних [21, с. 52].

До сьогодні поширеним джерелом права в арабських країнах залишаються мусульманські релігійні погляди і переконання. Норми шаріату складають мусульманське право.

Важливими і своєрідними в рамках системи соціальних норм є технічні норми — правила найбільш доцільного і раціонального поведіння людей з предметами природи, знаряддям праці, різноманітними технічними засобами. Вони містяться в різних інструкціях, паспортах, правилах з експлуатації певних предметів. Найбільш важливі для суспільства технічні норми утілюються в правову форму. Закріплення технічних правил в правових нормах надає їм юридичного значення.

В науковій літературі тривалий час точаться дискусії щодо правової природи технічних норм. Одні науковці обстоюють тезу про несоціальний характер технічних норм [11, с. 41; 22, с. 476–477; 23, с. 7; 24, с. 84–90; 25, с. 123], інші — про те, що технічні норми є частиною соціальних. Як аргумент вказується на те, що предмет регулювання такими нормами не суцільно соціальний, а суб'єктний склад пов'язаний не тільки з людьми, а й з зовнішнім світом, природою, технікою. Аргументи видаються недостатньо обґрунтованими. Наприклад, норми права, що врегульовують купівлю-продаж, дарування тощо об'єктів нерухомості, транспортних засобів також стосуються зовнішнього світу, мають певні технічні характеристики, однак предметом їх регулювання є суспільні відносини. Ми дотримуємося точки зору, що технічні норми є частиною соціальних норм.

Підсумовуючи, слід зазначити, що соціальні норми складають нормативну систему суспільства і, незважаючи на відмінності у змісті і способі функціонування, є міцно пов'язаними її елементами. Співвідношення норм права та інших соціальних норм — одна з головних проблем дієвості права. Якщо при конструюванні правової норми, яка моделює те або інше правило поведінки, не враховуватиметься певний стереотип поведінки, то вона може втратити будь-яке значення та реальність її застосування.

Важливим в процесі дослідження правових норм є проблеми визначення юридико-технічних способів законодавчого закріплення логічної структури норм права, зокрема таких її елементів, як гіпотеза, диспозиція, санкція.

Література

1. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права: Нормы права и правоотношения. Курс лекций: Учебное пособие. Вып. 2 / Алексеев С. С.; Ред.: Петрищева Г. И. — Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1964. — 226 с.
2. Алексеев С. С. Общая теория права. Курс в 2-х томах. Т. 2 / Алексеев С. С. — М.: Юрид. лит., 1982. — 360 с.
3. Бару М. И. Применение правовых норм после иных социальных норм // Межвузовская научная конференция на тему: Социалистическая законность, толкование и применение советских законов. Тезисы докладов. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1961. — С. 21–24.

4. Бачиашвили И. М. Особенности права как вида социальных норм // Советское государство и право. — № 8. — С. 136–139.
5. Бачиашвили И. М. Нормы в системе социального регулирования // Тезисы докладов на теоретической конференции аспирантов Института государства и права и юридического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. — М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1981. — С. 16–17.
6. Бачиашвили И. М. О понятии социальной нормы / Право и правотворчество: вопросы теории / Редкол.: Боботов С. В., Казимирчук В. П. (отв. ред.), Лукашев Е. А., Халфина Р. О. — М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1982. — С. 64–69.
7. Бурлай Е. В. Социальная природа и взаимосвязь социалистических правовых норм и правовых отношений. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бурлай Е. В. — Киев, 1984. — 197 с.
8. Венгерова А. Б. Теория государства и права. Теория права. — М.: Юрист, 1996. — Ч. 2. Т. I. — 166 с.
9. Венгерова А. Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. — 3-е изд. — М.: Юриспруденция, 2000. — 528 с.
10. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів. — К.: Вентурі, 1996. — 208 с.
11. Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы / Недбайло П. Е.; Отв. ред.: Сокуренок В. Г. — Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1959. — 169 с.
12. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. Учебник / Нерсесянц В. С. — М.: Норма, Инфра-М, 1999. — 552 с.
13. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. — К., 1994.
14. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. — К.: Атіка, 2001. — 174 с.
15. Скакун О. Ф., Подберезский Н. К. Теория права и государства: Учебник. — Х., 1997. — 500 с.
16. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. — Х.: Консум, 2005. — 656 с.
17. Зайчук О. В., Заець А. П., Журавський В. С., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / О. В. Зайчук (відп. ред.). — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 685 с.
18. Зайчук О. В., Заець А. П., Журавський В. С., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук (ред.), Н. М. Оніщенко (ред.). — 2-ге вид., переробл. і доп. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 688 с.
19. Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права / Отв. ред. докт. юрид. наук, проф. А. К. Кравцов. — СПб.: Издательство Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2006. — 352 с.
20. Алексеев С. С. Теория права. — М.: БЕК, 1996. — 311 с.
21. Алексеев С. С. Государство и право. — М.: Юрид. лит. — 192 с.
22. Лебедев М. П. Государственные решения в системе управления социалистическим обществом / Лебедев М. П. — М.: Юрид. лит., 1974. — 296 с.
23. Шебанов А. Ф. Нормы советского социалистического права. Лекция. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. — 45 с.
24. Общая теория государства и права: Академический курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — Т. 2: Теория права. — 640 с.
25. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах. — М.: Юрист, 2001. — 272 с.

І. В. Борщевський

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общеправовых дисциплин и международного права
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПРАВО В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ

Резюме

В статье исследована проблема определения места норм права в системе социальных норм. В теории права не сложилось единого мнения относительно строения системы социальных норм и взаимосвязи ее элементов, что негативно сказывается на правопонимании. Автор дает свое видение структурных элементов системы социальных норм, их взаимосвязи, значения для правоприменения.

Ключевые слова: социальные нормы, право, система, структура, правопонимание.

I. V. Borschevsky

Odessa National University after I. I. Mechnikov
Chair of Theory of Law and International Law
Frantsuzsky boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

THE LAW IS IN THE SYSTEM OF SOCIAL NORMS

Summary

It is researched in the article the problem of indication the legal norms' location in the system of social norms. There is no single opinion in the theory of law about the structure of the system of social norms and intercommunication of its elements, that negatively influences on understanding of law. An author gives his own vision of structural elements of social norms' system, their intercommunication and value for understanding of law.

Key words: social norms, law, system, structure, understanding of law.